

मनमानेश्वरी देवघरको प्रारूप तथा शैली

सुदर्शन राज तिवारी

जिर्णोद्धारमा मौलिकता

कालगतीले सबै भवनहरू जीर्ण हुन्छन् र तिनीहरूको प्रयोजन लम्ब्याउन जिर्णोद्धार गरीन्छ। नेपालमा त काठ र इटबाट भवन बनाउने संस्कृति रहेकोले यस्ता जिर्णोद्धार चाँडो चाँडो गरीरहनु पर्ने स्वाभाविकै भएकोले होला नेपालीहरूले आदिकाल देखिनै गोष्ठी वा गुठीको बन्दोबस्त गर्ने र त्यसै मार्फत अतीतसम्म कायम रहनु पर्ने भवनासांस्कृतिक चालचलनलाई संरक्षणजिर्णोद्धार गर्ने चलन चलाए । हाम्रो संस्कृति सम्पदामा भवनहरूको बाहुल्य हुनु यसैको देन हो भन्न सकिन्छ । मनमानेश्वरी देवघरले धेरै पुरानो संस्कृति अंगालेको छ र विगतमा धेरै पटक यसको जिर्णोद्धार भएको हुनु पर्दछ । हालको देवघरको हालत देख्दा भने यस्ता विगतका जिर्णोद्धार गर्ने कार्यहरू राम्ररी नभएकोले यसको प्रारूप, वास्तुकला तथा शैली र तीनका परिष्कृत सबैमा नराम्रो आघात परेको स्पष्ट हुन्छ । हुनत जिर्णोद्धार गर्दा मौलिकतामा आघात गर्नु हुन्न भन्ने कुरा इतिहासको शिरानीमै नेपालीलाई थाहा भैसकेको कुरा बि.सं. ६६४ मा अंशुवर्माले चांगु नारायणको कवज जिर्णोद्धार गरेको वर्णनमा प्रयुक्त शब्द संगालो ... सतार्थ्यम् तस्मान्निदर्शनमवाप्य ...कृतवान ... पुनूः ले स्पष्ट गरे पनि मनमानेश्वरीको संस्कृति सम्मत तथा परिष्कृत जिर्णोद्धार भने त्यहाँको ढोकाको बायाँ माथी रहेको टुनालबाट दुइ वर्ष जति अघि भएको बुझ्न सकिन्छ । गत २०० वर्षमा भने जति पटक जिर्ण भयो, जिर्णोद्धार भयो उती मौलिकता खस्के जस्तो भान हुन्छ । अहिले हामी छलफलमा जुटेको बेला पनि जिर्णोद्धार भैरहेछ । त्यसले अझ थप नोक्सान नपुःन्याउला भन्ने आशा राखौ । अझ अवत यो देवघरको मौलिकता पुनःस्थापना हुने गरी काम गर्न प्रयास गर्नु पर्छ र यो कार्यपत्रले त्यही प्रारूपाशैली पुनःस्थापन गर्नछलफलमा ल्याउन सहयोग पुःन्याउला भन्ने आशा राखेकोछु ।

देवकुल

बास्तुशास्त्रका जेठा किताबहरु बृहदसंहिता, मयमत, मानसरमा बर्णित मन्दिरहरु जस्तो मनमानेश्वरी होइन भन्ने कुरा यो भवन हेर्दा सजिलै बुझिन्छ । स्थानिय नेवार भाषीले ूद्योछें र देगू दुइ भिन्न शब्द प्रयोग गरी देवघर र मन्दिरको शैद्धान्तिक भिन्नता देखाए जस्तै लिच्छवीहरुले नेपालको लिखित इतिहासको शुरुवातमा आफ्ना शिलालेखहरुमा यस्ता देवघरका बयान गरेका छन जुन त्यसबेला पनि मन्दिरहरु भन्दा यति फरक थिए कि बास्तुशास्त्रमा विभिन्न मन्दिरलाई जनाउन प्रयुक्त हुन सक्ने धेरै शब्दहरु प्राप्त हुदा हुदै पनि ती शब्दावलीदेखि बाहिरगै ूदेवकुलू भनी सम्बोधित भए । यी देवकुल भनी सम्बोधित देव भवनहरुको प्रारूप विकशित र विस्तारीतभै मल्ल कालमा द्योछें चपा तथा सत्तल जस्ता धार्मिक, अर्धधार्मिक तथा सामाजिक प्रयोजनका अफ्अफ्ना केही भिन्न चिनारी राख्ने भवनहरु श्रृजना भएको हो भन्न सकिन्छ । मनमानेश्वरी देव भवनमा मल्लकालका यस्तै भवनहरुको अवशेष अझै देख्न सकिन्छ । तसर्थ देवकुलको प्रारुपाशैली अनुरूपको मौलिकता मनमानेश्वरी देवघरको भएको हुनु पर्दछ ।

देवकुल र देवलका केहि भेद

देवकुल र देवलमा शैद्धान्तिक फरकहरु धेरै छन तर मुलतः निम्न कुराहरु यी दुईको भिन्नता टडकारो राख्छनः

1. देवलमा देवता सधै बस्दैनन् यो उनीहरुको मानवहरुलाई पूजा गर्न सजिलो पार्ने विश्राम स्थलमात्र हो । देवलमा एउटा मात्र देवताको प्रतिमूर्ति वा चिन्ह रहेको हुन्छ भने देवकुलमा एक भन्दा बढि देवता वा देवताका परिवारका सदस्यहरु घरजम गरेर बसेका हुन्छन् ।
2. देवलको गर्भगृह बन्द वा सानो ढोका मात्र राखेर अन्धकार ओडारको परिकल्पनाको आधारमा बनाइन्छ भने देवकुलमा देवताहरु उज्यालैमाखुलादलानाचोकमा बस्छन् । हुनत मल्लकालमा धार्मिक विस्तारासंमिश्रणको प्रभावमा द्योछेंहरुमा अगम कोठाहरु पनि बनेका भए पनि लिच्छवीकिरात कालमा यस्तो नभएको हुनु बढि सम्मत छ ।

३. देवलमा एक देवता हुने हुनाले एउटा गजुर र देवकुलमा एक भन्दा बढि देवता वा शाखासन्तान समेत हुने हुनाले एक भन्दा बढि तर बिजोर गजुरहरु हुन्छन् ।
४. देवकुल देव परिवारको घर भएकोले यसमा बस्ने मूल देव वाम्लीको वा देवमय अन्य परिवारका सदस्यको दैवी शक्ति एक भिन्नस्थान पिठू मा रहेको हुन् । जुन पिठ आवास नभएकोले शहरागाउँ बाहिर हुन्छ । जबकि देवकुल शहरागाउँको सिमा भित्र बनेको हुन्छ ।
५. चैते दशैतिर देवकुलका देवताहरु पिठमागै शक्ति प्रदर्शन गर्दछ जुन हाल हामी जात्राको रुपमा मान्छौ ।

मनमानेश्वरीको देवकुल परिवार

मनमानेश्वरी देवघरमा कुन देवता र तिनका कुनकुन पारिवारिक सदस्यहरु बस्छन त भनी अब हेरौ । मूलद्वारको माथी दुबै पट्टि राखिएका टुनालहरुले बायाँतर्फ सिंह बाहन भएकी महालक्ष्मी र दायातर्फ बेताल माथी चढेका भैरव दर्शाउछन् । भित्र पसेपछि ढोकाको दायाँमा ठूलो लिच्छविकालिन शिवलिङ्ग जस्तो देखिने ताम्रलेपन भएको प्रतिकचिन्हदेवता देखिन्छ । जलहरी जस्तो योनी यसमा त्यति खुलस्त नभएबाट र यसमा बलिपनि चढ्छ भन्ने सुनिएबाट यो देवता आफैमा अनुसन्धानको विषय हुन सक्छ । हाडीगाउँको लिच्छवीकालमा बनेका देवदेवी स्थलको अध्ययनको आधारमा यो शिलानै शिलालेखमा उल्लेखित प्रवर्धमानेश्वर हुन भन्ने मलाई लाग्छ, जस्ताई अन्य शिलालेखमा धारामानेश्वर भनेर पनि सम्बोधित भएको छ । तसर्थ टुनालमा देखाइएका दुबै देवता महालक्ष्मी र भैरव यही धारामानेश्वर देवघरमा रहने गरेको देखिन्छ । तोरण नहराएको भए यसमा बिचमा शिव र दुइ तर्फ महालक्ष्मी र भैरवको मूर्ति काष्टकला देखिन्थ्यो होला । उत्तरमा रहेको पाँच भ्यालले अरु थप दुइ देव परिवार सदस्य भएको इङ्गित गर्दछ । पूर्व र पश्चिमका छेउका ठुला भ्यालहरु महालक्ष्मी र भैरवका प्रतिक हुन र बिचको मूल भ्याल शिवको तिनीहरुको मध्य रहेको दुइ साना भ्यालहरु यि थप सदस्यका हुनु पर्दछ । सुनिन्छ उहिले उहिले यी पाँचै भ्याल माथि बलिमा चढेका राङ्गाका सिंहहरुले सुसज्जीत हन्थ्यो । पूर्वपट्टि गोप्य कोठामा महालक्ष्मीको प्रतिक कलशको पुजा हुन्थ्यो भने हाल त्यो कलश हराई सकेको छ ।

हुनत कलश पुजन नेपालमा विद्वान् जस्तै पुरानो चलन हो तापनि गोप्य कोठाको सज्जा र त्यहाको पुजा शैली भने मध्यकालिन देखिन्छ ।

यो देवघरको नामनै मनमानेश्वरी किन भन्ने कुरा गर्दा अर्को कार्यपत्रको दायरा भित्र पसे जस्तो हुने भए पनि मानदेवको इश्वरी भएर मानेश्वरी नामले कहलिएको हुन सक्ने गोपालवंशावलीबाट बुझिन्छ । तर मानदेव महालक्ष्मीको पुजारी भएको हुन सक्ने सम्भावना कमै छ । बरु मानदेवले संस्थापना गरेका वा उनको नामबाट प्रख्यात भएको सहर मानेश्वरको देव परिवारको मूली शक्ति देवी (श्री भोगीनी वा भोगमार बोकेकी पूर्ण कलशरु) मानेश्वरी भएको हुनु पर्छ । यो देवघर पहिले देखि मानेश्वरीको स्थान हो कि वा पछि मात्र मानेश्वरको स्थानमा सरेकी हुन भन्ने बुझ्न जात्राहरुको चालमाल हेर्दा मानेश्वरी चौही बसाइ सराई गर्दै यो देवघरमा आएकी हुन सक्ने संभावना दरिलो छ । यसको स्थानिय ज्ञान प्रमाण टुडालदेवी जात्राको क्रममा गरीने मानेखटको तथा भातजात्राका देवदेवीहरुको उत्थान तथा विचरण अध्ययनबाट प्राप्त हुन सक्छ । हाल मानेश्वरी महालक्ष्मीको पिठ नक्साल चारदुङ्गे छेउटुकुचा छेउ छ भने उहिले देवघर चाँही डबली छेउछाउ भएको प्रतित हुन्छ।

लिच्छवी शिवलिङ्गको मन्दिर वास्तुशास्त्र परक भएको हुनु पर्दछ भने हालको भवन भने देवकुलादेवघराद्योछेंमा आधारित भएकोले यो देवघर मानेश्वरीको प्रवेश भैसकेपछि बनेको हुनु पर्दछ । मेरो विचारमा हालको आकारको देवकुल जयस्थितिमल्लको समय भन्दा अगाडीको होवोइन । यसको अर्थ द्योछेंदेवकुल भवन त्यस अघि नभएको भने हैन । नत त्यस ठाउँमा देवघर । मन्दिररै नभएको भन्नु हो (पुरातत्वीक अन्वेषणबाट यो स्थलमा लिच्छवीकाल देखि मल्लकालको शुरुवात सम्मका सांस्कृतिक पत्रहरु ढङ्गगतिगचर्चा विथभचकण पाइएको छ । साथै अंशुवर्मा नाम अंकित इटाहरुका टुक्राहरु त्यही स्थल यताउता पाइन्छन् । सत्यनारायण स्थानमा इटालीका पुरातत्वविदहरुले गरेको उत्खननबाट सत्तलाद्योछें शैलीको भवनको अवशेष प्राप्त भएको छ, जुन मेरो अडकलमा वलशोक्षी देवकुलको जग हो । यो देवकुल पनि ठूलो चोकको दक्षिण पट्टि बसेको र देवघरको उत्तर तर्फ पेटी भएकोले मनमानेश्वरी देवघरजस्तै पाराको भएको देखिन्छ । देवघरादेवकुलहरु लिच्छवीकालमा कति तले थिए भन्न तर गाह्रो भएतापनि अंशुवर्माले जिर्णोद्धार गरेको पाटन त्यागल टोलमा रहेको माटिन देवकुल कम्तीमा दुइ तले भएको र यसमा भ्यालाढोका प्रयुक्त थिए भन्ने

उपलब्ध शिलालेखबाट बुझ्न सकिन्छ । मल्लकालिन द्योछेंहरु २ तले र ३ तले दुबै थरी पाईन्छ र तिनतले द्योछेंहरुमा पहिलो तलामा अगम कोठा रहेको देखिन्छ । मनमानेश्वरी देवकुलमा पनि पहिले पहिलो तलामा अगम कोठा भएको र पछि मात्र पहिलो तला प्रयोग नगरी भुइतलाको पूर्वतर्फ अगम कोठा बनाइएको देखिन्छ ।

नाप तथा नक्सा

मनमानेश्वरी भुइतलाको प्लानले यसको सही प्रारूपको एचयउयचतथल अझै पनि बचिरहेको दर्शाउँछ । १८ फिट चौडाइ र ४८ फिट लम्बाईको यो देवघरको एचयउयचतथल निम्नानुसारको छ (चित्र १)।

पूर्वतर्फ बनेको अगम कोठा हाल कत्रगबचभ आकारमा छ तर पहिले यो कोठा थियो भने १:२ एचयउयचतथल को भएको हुन पर्दछ । तसर्थ हाल भित्र बनेको उत्तर दक्षिण पर्खाललाई अझ पछाडी पूर्वतर्फ लगनु पर्ने देखिन्छ (चित्र १) । प्लान संरचनाको अर्को परिवर्तित पक्ष चोकको छ । यो द्योछेंको चोक उत्तरपट्टि हुनु पर्नेमा केही भवनहरू थपि दक्षिण तिर चोक बनाइएको छ । उत्तरपट्टिको चोक कत्रो थियो होला त भन्नु पर्दा २४। ४८, ४८।४८ फिट लम्बाइ।चौडाइको भएको हुन सक्ने र इटा छापेको हुनु पर्दछ । इटा उहिले समुज त्रिकोण भ्रगर्षवितभचर्वा त्चष्वलनगविच आकारको भएको हुनु पर्छ । यस्तै इटा छापेर उपलब्ध जग्गा हेरी एचयउयचतथल मिलाई उत्तर तिरको चोक पुनः निर्माण गरि इटापर्खालले घेरिनु उपयुक्त संरक्षणको उपाय हुन सक्छ ।

मनमानेश्वरीको उत्तर मोहडाको अध्ययन गर्दा पूरा उत्तरको मोहडा सतहलाई बिचमा दोब्बर चौडा र दायाँ बायाँमा एक एक भाग हुने गरी बीचको पर्खालको सतह केही बाहिर निकालिएकोछ । सो सिद्धान्त सम्मत छ र यसमा कत्रगबचभ लाई वास्तुपुरुषमण्डल अनुरूप भाग लगाउने प्रचलनाप्रयोग भएको स्पष्ट छ । भ्याल ढोकाको लम्बाइ चौडाईहरू सिद्धान्त सम्मतनै भए पनि तल्लो तलाको स(साना भ्यालहरूको परिष्कृति हराइ सकेको छ र यिनीहरूलाई माथिको भ्यालहरूको आधारमा पुनस्थापित गरीनु राम्रो हुन्छ । मनमानेश्वरी देवकुल भएकोले तीनापाँच गजुर प्रयोग गरीनु उपयुक्त हुन् । मूल मोहडालाई नियालेर हेरेमा बिचको पर्खाल १५ फिट माथी

पुगे पछि दायाँ बायाँका पर्खाल सतहसंग मिलने गरि भित्र पसेको छ ठिक बिचमा पर्ने गरि काठको ऋयचलअभ पेटी सतहबाट ७६ उचाइमा राखिएको र त्यसमाथी पर्खालमा इटा ऋयचदभि गरि टुडाल अडाइएको छ भने अझ माथि पर्खाल भित्र पस्नुको कारण भने छाना अडाउने धर्बी एबितभ माथि सारिएकोले (अथवा हालको छाना पहिलेको भन्दा बढि उचालिएको। कयिउभ नमिलेको हुनु पर्छ) हो जस्तो देखिन्छ। यसको अर्थ मनमानेश्वरी द्योछेंको बिचको भागको छाना पर्खाल विभाजन भए जस्तै सतह छुट्टिएको हुन सक्छ तर यस्तो पर्खालको आकार अरु ठाउँमा नदेखेकोले ठोकेर भन्न भने सकिन्न ।

संरक्षण गर्ने क्रममा अगम कोठाबाट हराएको कलशू तथा मूलढोका माथीको तोरण नयाँ बनाएर प्रतिष्ठान गरि माथि सुभाव गरीए अनुरूप प्रारुपाप्ररिष्कृति पुनःनिर्माण भए मनमानेश्वरीको संरक्षण अझ साम्रो हुन्थ्यो । त्यसै गरौं भन्ने मेरो बिचार हो ।